

12. YÜZYILA KADAR İSLÂM LİTERATÜRÜNDE İLİMLERİN TASNİFİ VE MUSİKÎNİN BU TASNİFTEKİ KONUMU

Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyni@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2709-2315

Milad SALMANİ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik Bilimleri ve Teknolojileri Fakültesi, milad.salmani@mgu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-4261-8760

Bu çalışma Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından (Proje No. İLH-2024-042) desteklenmiştir.

Hüseyini, Seyid Muhammed Taki ve Milad Salmani. "12. yüzyıla kadar İslâm literatüründe ilimlerin tasnifi ve musikînin bu tasnifteki konumu". idil, 116 (2025/1): s. 179-192. doi: 10.7816/idil-14-116-12

ÖZ

İslâmiyet'in yayılması ve coğrafi olarak genişlemesi Müslüman toplulukların farklı kültürler ve ilimler ile tanışmalarına olanak sağlamıştır. Bu durum hızla büyüyen ve gelişen İslam toplumunun kabile yönetiminden çıkarak devletleşme sürecine girmesini kaçınılmaz kıldığı gibi aynı zamanda toplumun idaresi ve saadeti için yeni ilimlerin öğrenilmesi ve geliştirilmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda Müslüman âlimler ilimleri sınıflandırmaya ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda bunlarla ilgili görüşlerini ortaya koymaya başlamışlardır. İlimlerin tasnifi âlimlerin farklı yaklaşımlarına ve düşüncelerine göre çeşitlilik göstermiştir. Müslüman âlimler ve filozoflar ilimleri mahiyetlerine göre tasnif etmiş olup bununla yetinmeyerek birçok alanda kapsamlı eserler yazarak İslam medeniyetine büyük katkıda bulunmuşlardır. Buna karşın bazı din âlimleri, ilimleri İslam dini esaslarına göre değerlendirmiş ve bazılarının faydasız olduğunu iddia ederek onlarla ilgilenmeyi uygun görmemişlerdir. Musikî ilmi de bu bağlamda farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Müslüman filozoflar musikîyi matematik ve felsefe ilimlerinden sayarak toplumun ihtiyaç duyduğu ilimler arasında kabul etmişse de bazı din âlimleri musikîye karşı çıkmış ve bu ilimle uğraşanları eleştirmişlerdir. Bu makalede 12. yüzyıla kadar İslâm âlimlerinin ilimlere dair görüşleri incelenmiş ve musikînin ilim tasnifindeki yeri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm medeniyeti, ilim tasnifi, musikî

Makale Bilgisi:

Geliş: 7 Aralık 2024

Düzeltilme: 6 Ocak 2025

Kabul: 2 Şubat 2025

Giriş

Medeniyetlerin oluşumunda ve gelişiminde ilim temel unsurlardan biri olarak öne çıkar. İnsan, doğuştan sahip olduğu fitratını salt kendi bireysel çabasıyla tam olarak geliştiremez. Bu gelişim ancak her kişinin düşüncelerinin ve emeğinin toplumun ortak aklına ve yapısına katkı sunmasıyla mümkün hale gelir. İnsanların bireysel fikirlerinden yola çıkarak toplum düşüncesine ulaşması ve bir araya gelerek sosyal yapıyı oluşturması hem bireysel hem de toplumsal kemale ulaşmanın en önemli yollarından biridir. Bu düşünceyi Fârâbî (ö. 339/950) *Medîneti'l-fâzıla*'sında şu şekilde açıklamıştır:

Her insan kendini devam ettirmek ve en üstün mükemmelliğini elde etmek için birçok şeye muhtaç olan bir yaratılıştadır (fitra) varlığa gelmiştir. Onun bu şeylerin hepsini tek başına sağlaması mümkün değildir. Tersine bunun için o, her biri kendisinin özel bir ihtiyacını karşılayacak birçok insana muhtaçtır. Her insan bir başka insanla olarak aynı durumdadır. Bundan dolayı, insan sahip olduğu tabii yaratılışının kendisine verilmesinin gayesi olan mükemmelliğine, ancak birbiriyle yardımlaşan birçok insanın bir araya gelmesiyle ulaşabilir. Bu insanlardan her biri diğer her birinin özel bir ihtiyacını karşılar. Toplumun bütününe bu [karşılıklı] katkısı sonucunda herkesin varlığını devam ettirmek ve mükemmelliğe erişmek için muhtaç olduğu şeyler sağlanmış olur. İşte insan türünde birey sayısının çok olmasının ve insanların bazısı mükemmel, bazısı eksik, kusurlu toplumlar kurarak dünyanın oturulabilir (ma'mura) kısmında bir araya gelmelerinin nedeni budur (Farabi 2017: 97).¹

Fârâbî'nin bu düşünceleri İslâm medeniyetinde de geçerli sayılmıştır. İslâm çatısı altında toplanan insanlar, zamanla bir toplum ve kültür inşa ederek insanlık tarihine İslâm medeniyetini kazandırmışlardır. Bu medeniyet, bilimsel çalışmalarıyla bir "altın çağ" oluşturmuş ve böylece İslâm düşüncesinin en belirgin yansıması hâline gelmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk indirilen ayetlerinde Allah'ın insana bahsettiği en büyük nimetlerden birinin ilim olduğu vurgulanmakta ve Müslümanlar için ilim öğrenmenin bir tercih değil aksine bir farz olduğu belirtilmektedir.² Bu ilâhî emir birçok ayet ve sahih hadislerle desteklenmiştir. İslâm dini insanın ahiret hayatına verdiği önemin yanı sıra dünyevi hayatına da büyük bir değer atfetmektedir. İlim öğrenmek insanın dünyadaki konumunu idrak etmesine ve Tanrı'ya yakın olmasına vesile olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde ilim cehaleti ortadan kaldıran, insanın hayatına rehberlik eden ve hayatını aydınlatan bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Müslümanlara göre ilim bireyin doğru ile yanlış ayırt etme kabiliyetini geliştirmesine, yaşamını düzenlemesine ve Allah'a yaklaşmasına yardımcı olmaktadır. İlim öğrenmenin fazileti hakkında Hz. Muhammed "Kim ilim öğrenmek için yola çıkarsa o kişi dönene kadar Allah yolundadır." diye buyurmuştur.

İslâmiyet'in ilk asırlarında Arap Müslümanların ilmî çalışmaları ağırlıklı olarak Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerle odaklı olmuştur. Bu çalışmalar tefsir, hadis, akâid, ilm-i ricâl, kelâm, sarf ve nahiv gibi Kur'an ve hadis merkezli pek çok bilim dalının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla İslâmiyet geniş coğrafyalara yayılarak farklı kültürlerle de etkileşime girmiştir. Bu sayede çeşitli kavimler ve kültürler bir araya gelerek yeni bir toplumsal yapı oluşturmuştur. Böylelikle başlangıçta kabile ve aşiret temelli yönetim biçimlerine sahip olan Arap toplulukları, devletleşme sürecine geçerek daha kurumsal bir düzene kavuşmuşlardır. Devletleşme süreci ise farklı coğrafi ve kültürel özelliklere sahip bölgeleri yönetme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu süreç yeni ilimlerin geliştirilmesini ve uygulamaların sistematik bir şekilde ele alınmasını da kaçınılmaz hâle getirmiştir. Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ve genişleyen etkileşim İslâm dünyasında bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin çeşitlenip zenginleşmesine olanak sağlamıştır.

Kur'ân merkezli ilimlerin yanı sıra Müslümanların ihtiyaç duydukları diğer ilim alanlarındaki bilgileri de Arapçaya yapılan tercüme yoluyla edinmeye başlamaları İslâm bilim tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. İlk tercüme faaliyetleri Emevî halifesi Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85/704) teşvikiyle başlamıştır. Yunanca astronomi, tıp ve kimya gibi alanlara ait eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle yeni bilgi sahaları oluşturulmuştur (İbnü'n-Nedîm 1978: 340). Bu tercüme hareketi Abbâsî halifesi Mansûr (ö. 158/775)

¹ Arapçası için bk. (Fârâbî 1995: 112).

Makalede aksi belirtilmedikçe Arapça ve Farsça pasajların Türkçeye tercümesi yazarlar tarafından yapılmıştır. Ayrıca makalede yer alan ayetlerinin Türkçe tercüme adresi <https://www.kuranmeali.com> (e.t. Kasım 2024) adresinde yer alan "Diyaret İşleri Me'âli (Yeni)"den alınmıştır.

² İlimle ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet bulunmaktadır. Özellikle Cuma Suresi'nin 2. ayeti, Âl-i İmrân Suresi'nin 164. ayeti ve Bakara Suresi'nin 129. ve 151. ayetlerinde peygamberlerin en önemli görevlerinden birinin ilim öğretmek olduğu açıkça ifade edilmiştir.

döneminde daha da kapsamlı bir hâle gelmiştir. Yunanca eserlerin yanı sıra Sanskritçe, Süryanice, Farsça ve Kıptice yazılmış olan mantık, felsefe, matematik, geometri, astronomi, musikî ve tıp gibi çeşitli dallarda tercüme yapılmıştır. Mansûr bu amaç doğrultusunda Hizânetü'l-Hikme adlı bir kütüphane kurarak dönemin önde gelen âlimlerinden İbn Mukaffa, Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî, Yuhannâ b. Bitrik, Curcis b. Buhtîşû, Curcis b. Cibrâil ve Patrik Sergios gibi isimleri görevlendirmiştir.³

Tercüme çalışmalarının yoğunlaşmasıyla Hârûnu'r-Reşîd (ö. 193/809) tarafından kurulan Beytü'l-Hikme geniş kapsamlı bir bilimsel merkez olarak ön plana çıkmıştır. Bu dönemde geometriden felsefeye, tıptan musikîye kadar pek çok bilim dalını kapsayan eserlerin derlenmesi için çevre ülkelere heyetler gönderilmiştir. Toplanan eserler dönemin önde gelen âlimleri olan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 232/847), Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849?), Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866?), Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) ve Ebû Sehl b. Nevbaht gibi isimlerin gözetiminde Arapçaya kazandırılmıştır (Fahri 1974: 28).

Bu dönemde tercüme faaliyetlerinin yanında telif çalışmaları başlamıştır. Başlayan bu faaliyetler Müslüman âlimlerin üretkenliklerini arttırmıştır. Âlimlerin artan üretkenlikleriyle birlikte de ilim dünyasına sağladıkları katkı çoğalmıştır. Böylelikle İslam dünyasında meydana gelen bilgi artışı ile birlikte ilimlerin tasnif edilmesi zorunluluğu doğmuştur. Ortaya konulan telif eserler sayesinde yeni ilim alanları da tanımlanabilir hale gelmiştir. Bu süreç ise Müslüman toplumlarda hangi ilimlerin gerekli olduğu hususunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu farklı görüşlerin temelinde ise ilimlerin kaynağının ilahî olup olmaması yatmaktadır.

Bazı Müslüman âlimler hakikî varlığı "Ekmelü'l-vücûd", "Vâcibu'l-vücûb" ve "Kâim bi'z-zât" gibi terimlerle tanımlamışlardır. Nisâ Suresi'nin 78. ayeti⁴ gibi ayetlere dayanarak⁵ tüm varlıkların hakikî kaynağının Allah olduğunu ve evrendeki her şeyin varlığının Allah'a bağlı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu anlayış doğrultusunda ilimleri reddetmek yerine onların Allah'tan gelen bilgi ve varlık alanı olarak görülmesi ve keşfedilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Öte yandan bazı din âlimleri belirli ilimleri Müslümanların ahiret hayatı için faydasız hatta zararlı görmüş ve bu ilimlerin reddedilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bazı durumlarda bu ilimlerle meşgul olanların tekfir edilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Kindî 1953: 1/97-98; Fârâbî 1970: 178; İbn Sina 1364: 555; Sülemî 1369: 1/487; Kâşânî 1380: 640). Musikî de bu bağlamda bir ilim ve sanat olarak âlimler tarafından farklı yönleriyle tartışılmıştır.

İlimlerin Tasnifi

Bireylerin ve toplumun saadeti için ilimlerin tasnif edilmesi ile bunlardan hangilerinin toplum için gerekli olduğunun belirlenmesi konusunda Müslüman âlimler arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bazı din âlimleri kendi yaklaşımlarını mutlak hakikat olarak görerek bu yaklaşımlara aykırı görüşleri reddetmekle kalmayıp aynı zamanda bu fikirlere sahip olan kişileri tekfir etmeye kadar gitmişlerdir. Müslüman âlimlerin ilimlere yönelik yaklaşımları ve onları sınıflandırma biçimleri genel olarak üç ana başlık altında incelenebilir:

- İslâm'a göre faydalı (nâfi') ve faydasız (gayr-i nâfi') ilimler
- İslâm'a göre dinî ve gayr-i dinî ilimler
- İlimlerin mahiyetine göre amelî ve nazarî ilimler.

İslâm'a göre faydalı (nâfi') ve faydasız (gayr-i nâfi') ilimler

İslâmiyet'in ilk yıllarında Müslüman âlimlerin ilimlerin tasnifiyle ilgili çalışmaları öncelikle hadis, tefsir ve fıkıh gibi İslâm dinine dair temel konulara odaklanmıştır. Bu ilimler başlangıçta şifahi olarak semâ' ve tevâtür yoluyla aktarılmıştır. Hz. Peygamber'in hadisi bu dönemde Kur'ân dışında bir şeyin yazılmasına ihtiyatlı olmak gerektiğini açıkça göstermektedir:

Kur'ân dışında benim söylediğim bir şeyi yazmayınız. Kur'ân'dan başka bir şeyi yazmış olan kimse varsa, derhal o yazdığını imha etsin. Ancak yazmaksızın benden dilediğiniz şeyleri rivayet edebilirsiniz. Bunun herhangi bir sakıncası yoktur. Kim benim adıma bile bile yalan söyleyerek bazı şeyleri uydurursa

³ Abbâsîler dönemi tercüme hareketi ile ilgili detaylı bilgi için bk. (Gutas 2003).

⁴ Nisâ Sûresi, 78. ayet: Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır. Onlara bir iyilik gelirse, "Bu, Allah'tandır" derler. Onlara bir kötülük gelirse, "Bu, senin yüzündendir" derler. (Ey Muhammed!) De ki: "Hepsi Allah'tandır." Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!

⁵ Kur'ân-ı Kerim'de yerde ve gökte olan tüm şey Allah'tan olduğunu gösteren Maide, 17. ayet, Furkan, 2. ayet, Bakara, 107. ayetleri gibi birçok ayet vardır. Bk. (Hâşimi-i Refsencânî 1395: 12/353).

cehennemdeki yerine hazırlansın (Turgay 2013: 35).

Tâbiîn döneminde Said b. Cübeyr (ö. 95/713), Mücahid (ö. 105/723) ve Ali b. Ebî Talha (ö. 143/714) gibi müfessirler, tefsir rivayetlerini toplamaya ve derlemeye çalışmışlardır. Yezid b. Harun b. Sülemî (ö. 117/735), Şu'be b. Haccac (ö. 160/776) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) gibi muhaddisler de hadislerin tespiti ve yazımı konusunda öncülük etmişlerdir ancak bu dönemde yapılan çalışmaların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. (Zehebî 1396: 1/141; Turgay 2013: 35) Bununla birlikte günümüze ulaşan en eski tefsir çalışması Ebu'l-Hasan Mukâtil el-Belhî'nin (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* adlı eseridir.

Celeddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Târihü'l-Hulefâ* adlı eserinde Şemsüddîn ez-Zehabî'den (ö. 748/1348) aktardığı bilgilere göre din âlimlerinin bu tür ilmî çalışmalarının hicrî 143 (760) yılından itibaren disiplinli bir şekilde yapılmaya başlandığını şu ibareler ile ifade etmiştir:

Hicri 143 yılında İslâm âlimleri hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin sınıflandırması (tebvîb) ve tedvinine başlamışlardır. Bu dönemde ilimlerin tasnifi ve tedvini hız kazanmış olup Arap dili, tarih ve vakâ-nüvislik gibi alanlarda eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemden önce ise ilim ya ezberden aktarılmakta ya da güvenilir ancak düzensiz sayfalardan rivayet edilmekteydi (Süyûtî 1967: 416).

Yukarıdaki bilgilere dayanarak özellikle "tebvîb ve tedvin" ifadelerinin kullanımı dikkate alındığında İslâm dini ile ilgili ilimlerin aklî ve tecrübî ilimlerden daha sonra disiplinli bir şekilde yazıya geçirilmeye başlandığı düşünülebilir. Nitekim daha önce belirtildiği üzere Emevî halifesi Hâlid, bir mütercim olarak birçok eseri Arapçaya tercüme ettirmiştir.

İslâm toplumunun gelişmesi ve ilimlerin artmasıyla beraber bazı din âlimleri ilimleri "faydalı" (nâfi') ve "faydasız" (gayr-i nâfi') şeklinde sınıflandırmıştır. Sınıflandırmayı ise Tâhâ Suresi'nin 114. ayetindeki "رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا" ("Rabbim! İlmimi artır!") ifadesine ve "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ" ("Allâh'ım! Faydasız ilimden sana sığınırım!") hadisine dayandırmışlardır.

"İlim" kelimesi Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde ve hadiste geçmektedir. Din âlimleri bu kavramı çoğunlukla insanı ahiret hayatına hazırlayan ve "şer'i ilimler" olarak adlandırılan dinî ilimler bağlamında ele almışlardır. Bu sebeple Nesâî hariç Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd, Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *Sihâh-ı Sitte* adı verilen temel hadis kaynaklarında "ilim" başlıklı bölümler bulunmaktadır. Bu bölümlerdeki ilimle ilgili hadisler de genellikle dinî ve şer'i ilimler çerçevesinde yorumlanmıştır. Ayrıca ilim öğrenmek için yolculuğa çıkılmasının önerilmesi de dinî ilimlerin öğrenilmesi kapsamında değerlendirilmiştir.

Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) ve el-Vâhidî (ö. 468/1076) gibi müfessirler Tâhâ Suresi'nin 114. ayetini tefsir ederken "ilim" kavramını Kur'an-ı Kerim olarak yorumlamışlardır (Mukatil b. Süleyman 2002: 3/43; Semerkandî 1413: 2/414; Vâhidî 1415: 706). İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde bu ayetin ilmin faziletine dair açık bir delil sunduğunu belirtmiştir. İbn Hacer bu bağlamda zikredilen ilmi, kişinin dinî görevlerini ve ibadetlerini öğrenmesini sağlayan şer'i ilimler yani tefsir, hadis ve fıkıh olarak açıklamıştır (Askalânî 1380: 141). Din âlimlerinin bu yorumlarından hareketle, faydalı ilimler "Kur'anî ilimler" ve Kur'an'ın anlaşılmasını kolaylaştıran ilimler olarak sınıflandırılmıştır. İmam Şâfiî (ö. 204/820) de bir şiirinde bu konuyu dile getirmiştir:

كُلُّ الْعُلُومِ سِوَى الْقُرْآنِ مَشَعَلَةٌ
إِلَّا الْحَدِيثَ وَعِلْمَ الْفِقْهِ فِي الدِّينِ
الْعِلْمُ مَا كَانَ فِيهِ قَالٌ حَدَّثْنَا
وَمَا سِوَى ذَلِكَ وَسِوَى الشَّيَاطِينِ

Kur'an dışındaki tüm ilimler, oyalanmaktan ibarettir

Din hakkında hadis ve fıkıh ilimleri hariç.

İlim, "Bize şöyle rivayet edildi" denilen ilimdir

Bunun dışındaki her şey ise şeytan vesvesesidir (Şâfiî'î 2011: 113).

Din âlimlerinin ilimlerin faziletini ahiret için faydalı olup olmamasına göre sınıflandırmaları neticesinde birçok ilim faydasız görünmüştür. İbn Hazm (ö. 456/1064) *Risâle fî merâtibi'l-ulum* adlı eserinde en faziletli ilimi "ebedi yurtta kurtuluşa erdiren ve kalıcı yurtta başarıya ulaştıran ilimdir" (İbn Hazm 1987: 4/64) diye açıklamıştır.

Şer'i ilimler dışındaki ilimlere karşı sert yaklaşımları olmayan bazı âlimler, bir ilim dalının kabul edilebilir olup olmadığının belirlenmesi açısından şer'i ilimlere hizmet edip etmediğine göre değerlendirme yapılmasını tavsiye etmişlerdir. İbn Hazm'ın hocası İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), Câmi'ü beyânî'l-

'ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlih adlı eserinde faydalı ilimleri bu ölçüte göre değerlendirmiştir. Örneğin matematik ilminin miras paylaşımı gibi şer'î konularda kullanılması câiz görülmüştür. Benzer şekilde astronomi ilminin, kamerî ayların belirlenmesi veya ibadet vakitlerinin saptanması amacıyla kullanılması da câiz kabul edilmiştir. Bu yaklaşımla şer'î ilimlere katkı sağlayan ilim dallarının olumlu olarak kabul edilmesi gerektiği değerlendirilmiştir (Nemerî 1435: 790; Fedouache 2022).

İbn Tûmert el-Endülüsî (ö. 524/1130) *Kenzü'l-Ulûm ve'd-Dürrü'l-Manzûm fî Hakâiki İlmî's-Şerîa*'sında, faydalı ilimleri "İlmü's-Şeriat" (Şer'î İlimler) ve "İlmü't-Tabiât" (Tabiat İlimleri) olmak üzere iki ana kategoriye ayırmıştır. İbn Tûmert, tabiat ilimleri ifadesiyle aklı ve tecrübî bilimleri kastetmiştir. Endülüsî ise tabiat ilimlerine yaklaşımını Bakara suresinin 269. ayetine dayandırmış olup yaratıcının eserlerini inceleyerek O'nun sanatındaki incelikleri ve hikmetleri anlamayı amaçladığını⁶ vurgulamıştır (İbn Tûmert 1999: 19). Bu yaklaşım doğrultusunda "faydasız" olarak görülen ilimler yalnızca reddedilmekle kalmamış, bu ilimlerle uğraşanlar tekfir edilmiştir. Zehebî, Yahyâ b. Ammâr es-Secistânî'nin (ö. 422/1031) hayatını anlatırken onun ilimleri nasıl sınıflandırdığını da bu bağlamda ele almaktadır: "İlimler beştir: Biri, dinin hayatı olan tevhid ilmidir; biri, dinin gıdası olan vaaz ve zikirdir; biri, dinin ilacı olan fıkıh ilmidir; biri, dinin hastalığı olan selef arasında yaşanan olayların anlatımıdır; biri de dinin helâki olan kelimedir. Şunu da ekleyeyim: Bir diğeri de ilm-i evâildir" (Zehebî 1993: 17/482).

Secistânî'nin ilimlere yönelik yaklaşımında kelâm ilmi ve ulûmü'l-evâil (ulûmü'l-kudemâ, ulûmü'l-kadîme) dinin helakine yol açabilecek ilimler arasında sayılmıştır. İslâm âlimleri genellikle ladini ve daha çok Yunan ile İran medeniyetlerinden alınan bu tür ilimlere ulûmü'l-evâil adını vermişlerdir. Bu ilimler arasında felsefe, mantık, matematik ve tabiiyat gibi aklı ve tecrübî ilimler yer almaktadır (Bedevî 1940: 123-124). Bu görüşü benimseyen bazı din âlimleri ise inançlarıyla çeliştiğini düşündükleri ilimleri tamamen reddetmişlerdir. Felsefe ve mantık ilimleriyle uğraşanlar ile ilgili Hanbelî âlimlerden İsmâil b. Ali el-Bağdâdî el-Ezci (ö. 610/1213), bu kişilerin inançlarının ve imanlarının sağlam olmadığını ileri sürmüştür; (Hanbelî 2018: 115) İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) ise aklı ilimlerle, özellikle felsefe ve mantıkla uğraşanlara karşı sert eleştiriler yaparken haklarında "Allah, sahabe, tâbiîn ve selef-i sâlihîni bu tür ilimlerin ayıbından, kirlerinden ve kötülüklerinden beri kılmış ve onları bu pisliklerden arındırmıştır." şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ayrıca hükümdar bu ilimlerle uğraşanların medreselerden uzaklaştırılması ve zindana attırması hatta icap ederse idam ettirmesi gerektiğini dile getirmiştir (Şehrezûrî 1986: 210). Bu nedenle Kemâleddîn b. Yûnus el-Mevsilî (ö. 639/1242) gibi bilim insanları matematik, felsefe ve astronomi ile ilgilendikleri için tekfir edilmişlerdir. Hatta Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi bazı âlimler de yine derslerinde sadece felsefe ve mantık konularına ağırlık verdikleri gerekçesiyle tekfir edilmişlerdir (Bedevî 1940: 158, 162-163). Hanbelî ulemasından er-Rûknü'l-Cilî Abdüsselâm b. Abdülvehhâb'ın (ö. 611/1214) felsefeyle ilgilendiği duyulduğunda kütüphanesi teftiş edilmiş; felsefe, İhvân-ı Safâ'nın *Resâil*'i ve kimya gibi aklı ve tecrübî ilimlere dair eserler bulununca bütün kitapları Bağdat'ın Halife Camii önünde Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi din âlimlerinin huzurunda yakılmış ve kendisi de zindana atılmıştır⁷ (Dubûr 2013: 244-245; Zirikli 2002: 4/6).

14. yüzyılda İslâm medeniyetinde dinî ilimler dışındaki ilimlerin reddedilmesi daha da güçleşmiştir. Bu yaklaşımın etkisiyle de aklı ve tecrübî ilimler zayıflayarak geri planda kalmışlardır.⁸ Bu döneme gösterilebilecek örneklerden biri, selefî görüşüyle eserler kaleme almış olan fakih, muhaddis ve müfessir İbn Receb el-Hanbelî'dir (ö. 795/1393). O, "Fazlü 'ilmi's-Selef 'alâ 'ilmi'l-halef" adlı eserinde Bakara 102, Gâfir 83 ve Rûm 7. ayetlerinden hareketle ilimleri "faydalı" (nâfi) ve "faydasız" (gayr-i nâfi) olarak ikiye ayırmış ve müminlere faydasız ilimlerden mutlak suretle uzak durmalarını tavsiye etmiştir (Hanbelî 2003: 7-8).

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) de İbn Receb gibi düşünen âlimlerden biri olarak fıkıh ve usul alanında kaleme aldığı *İ'lâmü'l-muvakkî 'in 'an rabbi'l-âlemîn* adlı eserinde faydalı ilimleri dini ilimler olarak tanımlamış ve bu ilimlerin dışındaki ilimlerden uzak durmayı tavsiye etmiştir (Cevziyye 1411: 1/4). İbn Kayyim *el-Fevâid* adlı eserinde ise felek ilmi (astronomi) ve onun incelikleri, dereceleri, yıldızların sayıları ve büyüklükleri; dağların sayıları, renkleri ve yüzölçümleri gibi ilimlerin faydasız olduğunu ve bu

⁶ واما علم الطبيعة: فهو علم الحكمة التي كتبه الله بيد قدرته وأبداع فيه مخترعات صنعته، ليدل بذلك على حقيقة معرفته

⁷Bu konuyla ilgili birçok örnek zikredilebilir: Zehebî, Ebu Maşer el-Belhî'den bahsederken ilk başta Hadis ilmi ile iştigal ettiğini ve daha sonra gayr-i nafi ilimler sırasında saydığı astronomi ile ilgilendiğini yazmıştır. Bk. (Zehebî 1993: 13/161)

⁸ Bu hususla ilgili İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve onun takipçilerinin görüşleri incelenebilir.

ilimler hakkında bilgi sahibi olunmamasının hiçbir zararı olmadığını yazmıştır (Cevziyye 1393: 85).

Din âlimlerinin inançlarıyla ters düşen kimseleri tekfir etmesi zamanla eleştirilmiştir. Nitekim Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34) ile yaptığı münazarasında bu konuyu şu ibarelerle eleştirmiştir:

Şeriat ehli, dinlerini imamlarından taklit yoluyla almışlar, kökleri üzerinde düşünme ve araştırma yapmayı reddetmişlerdir. Bu konuda katı bir yaklaşım benimsemiş ve bunun yapılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Liderlerinden dinî meselelerde düşünme ve araştırmayı yasaklayan haberler nakletmişlerdir. Bu haberler kendilerine aktarılan bilgilerin dışında kalanları reddetmeyi dinî bir yükümlülük olarak kabul etmelerini ve bu bilgilere aykırı düşünceleri küfürle suçlamalarını sağlamıştır.

Eğer bu iddia sahiplerine, iddialarının doğruluğuna dair bir delil sorulursa onlar öfkelenir, kızgınlıkla tepki verir ve bu delili talep edenin kanını helal sayarlar. Düşünmeyi yasaklar ve muhaliflerini öldürmeyi teşvik ederler. İşte bu nedenle hakikat en derin şekilde gömülmüş ve en yoğun şekilde gizlenmiştir (Râzî 2003: 55, 59; Bedevî 1993: 245-246).

İslâm dini esasına göre dinî ve gayr-i dinî ilimler

İlimleri “faydalı” ve “faydasız” şeklinde ayırma anlayışı ile beraber birçok ilim dalı “faydasız” kabul edilerek bu alanların terk edilmesi yönünde fetvalar verilmiştir. Buna karşılık bazı din âlimleri böyle bir sınıflandırma yapmayarak ilimleri “dinî” “gayr-i dinî” olarak ayırmışlardır. Bu ilimleri faydalı ve faydasız olarak ayıran yaklaşımın aksine bu yaklaşım diğer din âlimlerinin tefsir, fıkıh ve hadis dışındaki ilahî, akli ve tecrübî ilimleri gereksiz görmelerine engel olmuştur. Böylelikle çalışmalarına devam edebilen âlimler bu görüş sayesinde İslâm medeniyetinin gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Dinî ve gayr-i dinî ilimlerin sınıflandırıldığı eserlerde “dinî” kavramı yerine “ulûm-ı ‘Arabî”, “ulûm-ı İslâmî”, “ulûm-ı şer’î” ve “ulûm-ı evâhir ve müteahhirîn” gibi terimlerle de ifade edilmiştir. Nitekim Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997), *Mefâtihu’l-‘ulûm* adlı ansiklopedik eserinde ilimleri “Ulûmu’l-Arabiyye” ve “Ulûmu’l-Acemiyye” olarak ikiye ayırmıştır: 1. Ulûmu’l-Arabiyye (şer’î ilimler) yani tefsir, hadis ve fıkıh ile birlikte kelam, inşâ, şiir, arûz ve ihbâr (tarih). 2. Gayr-i şer’î ilimlerden oluşan Acemî ilimler yani felsefe, mantık, tıp, adet, geometri, astronomi, musikî ve kimya (Hârizmî 1989: 259-266).

Dinî ve şer’î olmayan ilimlere “gayr-i dinî/şer’î” başlığı verilmesi, “faydasız” anlamını çağrıştıran olumsuz bir nitelik taşımamaktadır. Ancak “din dışı” ifadesinin yanlış anlaşılmalara yol açmaması adına, “gayr-i dinî” kavramı yerine “felsefî” ve “dünyevî” terimleri de kullanılmıştır. Nitekim Ebû’l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992), *el-İ’lâm bi-menâkıbi’l-İslâm* adlı eserinde ilimleri “şer’î” ve “felsefî” olarak ikiye ayırmıştır (Âmirî 1988: 84, 86).

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), insanın nihai gayesini dikkate alarak ilimleri dinî ve gayr-i dinî olmak üzere iki ana kategoriye ayırmıştır. Gazzâlî, dinî ilimleri insanın akıl ve tecrübe yoluyla ulaşılamayan, peygamberlerden gelen ilimler olarak tanımlamıştır. Gayr-i dinî ilimleri ise insanın dünyevî hayatıyla ilişkili olan bilgiler olarak nitelendirmiştir. Bu ilimleri ayrıca üç alt kategoriye ayırmıştır: mahmud (övülmüş), mübah (caiz) ve mezmum (zemmedilmiş) ilimler (Mir Ali 1389: 144-145) İmam Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ise, *Câmiu’l-‘Ulûm* adlı ansiklopedik eserinde ilimleri naklî (dinî) ve felsefî-aklî olmak üzere iki ana başlıkta sınıflandırmıştır. O, naklî ilimlerde kelâm, fıkıh, tefsir, kıraât, hadis, nahiv, aruz ve tarih gibi alanlara yer vermiştir. Felsefî ve akli ilimler arasında ise mantık, tabiiyyât, tıp, eczacılık, madenler, geometri, hesap, aritmetik, musikî, ışık bilimi (nûr), astronomi (heyet), hayvancılık ve tarım gibi alanları zikretmiştir (Râzî 1382).

İbn Haldûn, ilimleri Muhammed Hârizmî’nin yaptığı sınıflandırmaya benzer bir şekilde tasnif etmiştir. Ne var ki Hârizmî’nin “dinî” ve “gayr-i dinî” olarak adlandırdığı ilimleri, İbn Haldûn “naklî” ve “aklî” ilimler olarak isimlendirmiştir (İbn Haldun 1981: 1/549). Bu yaklaşım yalnızca din âlimleri arasında değil, farklı alanlardaki düşünürler arasında da görülmektedir. Örneğin hezarfen Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), *Kitâbu’l-hudûd* adlı eserinde ilimleri “dinî” ve “dünyevî” olarak sınıflandırarak şu şekilde açıklamıştır:

«فأقول: إن هذه العلوم المذكورة في هذه الكتب، لما كانت على ضربين: علم الدين، وعلم الدنيا، فكان علم الدين فيها منقسماً قسمين: شرعياً وعقلياً. وكان العقلي منها منقسماً قسمين: علم الحروف وعلم المعاني. وكان علم الحروف منقسماً قسمين: طبيعياً وروحانياً. والروحاني منقسماً قسمين: نورانياً وظلمانياً. والطبيعي منقسماً أربعة أقسام: حرارة وبرودة ورطوبة ويبوسة. وعلم المعاني منقسماً قسمين: فلسفياً وإلهياً. وعلم الشرع منقسماً قسمين: ظاهراً وباطناً. وعلم الدنيا منقسماً قسمين: شريعياً ووضيعاً. فالشريف علم الصناعة، والوضيع علم الصنائع. وكانت الصنائع التي فيه منقسمة قسمين: منها صنائع محتاج إليها في الصناعة، وصنائع محتاج إليها في الكفاية، والاتفاق على الصناعة منها. فإذا كان جميع ما نذكره في هذه الكتب غير خارج من هذه الأقسام. وذلك أن ما فيها من العلوم الطبيعية والنجومية

والحسابية المارة في خلالها والهندسية داخل في جملة العلم الفلسفي، وما فيها من صنائع الأدهان والعطر والأصباغ وغير ذلك داخل في القسم الذي يراد للكفاية والاستعانة مما يتفق منه على الصنعة.»

Derim ki: Bu kitaplarda bahsedilen bu ilimler, iki türdür: Din ilimleri ve dünya ilimleri. Din ilmi ise kendi içinde iki kısma ayrılmıştır: Şer'i ve akli. Akli olan da iki kısma ayrılır: Harfler ilmi ve mana ilmi. Harf ilmi ise iki kısma ayrılır: tabii ve ruhani. Ruhani ise iki kısma ayrılır: Nurlu ve karanlık. Tabii olan ise dört kısma ayrılır: Sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluk. Mana ilmi ise iki kısma ayrılır: Felsefi ve ilahi. Şer'i ilim ise iki kısma ayrılır: Zahiri ve batini. Dünya ilmi ise iki kısma ayrılır: Şerefli ve adi. Şerefli olan sanat ilmidir, adi olan ise zanaat ilmidir. Zanaatların içinde olanlar ise iki kısma ayrılır: Sanat için ihtiyaç duyulan zanaatlar ve yeterlilik için ihtiyaç duyulan zanaatlar ile sanatta uzlaşma için olanlar. Bu kitaplarda bahsettiğimiz tüm ilimler bu kategorilerden dışarı çıkmaz. Çünkü bu kitaplarda yer alan tabii ilimler, astronomi, matematik ve geometri, felsefi ilim kategorisine dâhildir. İçindeki yağlar, parfümler, boyalar ve diğerleri gibi zanaatlar ise yeterlilik ve sanatla uzlaşmak için ihtiyaç duyulan kategoriye dâhildir (Câbir b. Hayyân 2006: 10-11).

İlk bakışta Câbir'in ilimleri sınıflandırma biçimi, din âlimlerinin sınıflandırmalarına benzer gibi görünse de içerik açısından farklıdır. Câbir, dinî ilimleri sadece İslâm dini (şer'î) ile doğrudan ilişkili alanlarla sınırlamak yerine, akli ilimleri de bu kategoriye dahil etmiştir. Câbir'in ilimlere yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Zira Câbir ve benzer düşünürler, akli ilimlerin şer'î ilimlerle birlikte dinî ilimler başlığı altında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu yaklaşım, İslâm medeniyetinde akli ilimlerin bazı din âlimlerinden korunarak gelişmesine yönelik bir çaba olarak görülebilir.

İlimlerin mahiyetine göre amelî ve nazarî ilimler

Müslüman bilim insanları ve filozoflar, bazı din âlimlerinin aksine ilimleri din veya inanç esasına göre ayırmak yerine niteliklerine göre sınıflandırma yoluna gitmişlerdir. Bu bilim insanları, toplumun hem dünyevî hem de uhrevî yaşamı için gerekli olan ilimleri ortaya koyarak her bireyin ilgi duyduğu veya yönelebileceği alanda bilgi edinmesini amaçlamışlardır. Bu yaklaşım, ilimlerin sınıflandırılmasının yanı sıra ansiklopedik çalışmaların da doğmasına olanak sağlamıştır. Böylece bazı eserlerde birçok ilim bir araya getirilirken bazılarında ise tek bir ilim dalında derinleşme yoluna gidilmiştir. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan bu faaliyetler arasında Câhiz'in (ö. 255/868) dinî ilimlerin yanı sıra tarih, madenler ve hayvanlarla ilgili ilimleri kapsayan *Kitâbü'l-hayevân*'ı ve edebiyat konularını içeren *el-Beyân ve't-tebyîn*'i zikredilebilir. Câhiz'in çağdaşı İbn Kuteybe (ö. 276/889), on bölümden oluşan *Uyûnü'l-ahbâr*'ı ile ansiklopedik çalışmalara katkı sağlamıştır. Ayrıca, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) bitkiler üzerine yazdığı *Kitâbü'n-nebât* ve Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzi'nin (ö. 313/925) tıp ilmine odaklandığı *el-Hâvî* adlı eserleri, belirli bir ilim dalında yoğunlaşmış ansiklopedik çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

Fârâbî, ilimleri sınıflandırma ile alakalı olarak iki müstakil eser kaleme almıştır. Bu eserlerden biri (Fârâbî 1948: 43) olan *İhsâ'ü'l-'ulûm*'da kendi zamanında bilinen önemli ilimleri sıralayarak bunları dil, mantık, ta'limî (matematik), tabî'î (doğa bilimleri), ilâhî (metafizik) ve müdün (siyasal-sosyal bilimler) olmak üzere altı ana başlıkta ele almıştır. Fârâbî, insanların kendi kabiliyetlerine uygun bir ilimle ilgilenmelerini kolaylaştırmak ve ilimleri daha iyi tanıtmak amacıyla bu alanların her birini tek tek incelemiş ve hepsinin temel unsurlarını açıklamıştır (Fârâbî 1948: 44).

İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759) *Kitâbü'l-Mantık*'ında ilimleri amelî ve nazarî olmak üzere iki ana başlıkta toplamıştır. Her ana başlığı ise üçer alt başlığa ayırmıştır:

«ولكل واحد من هذين القسمين ثلاثة اقسام.

فالعلم ثلاثة: علم يسمى علم الاجساد، وهو علم منافع الدنيا من الطب والصناعات والتجارات، وكل ما يقع على جسد قائم معلوم. واذا نسب هذا العلم، قيل العلم الأسفل. وعلم يسمى علم الغيب وهو المعرفة بالغيب عن الابصار وتبصرة العقول. فاذا نسبت هذا العلم، قيل العلم الاعلى. وعلم يسمى علم الادب، وهو علم الحساب والهندسة والنجوم وتأليف اللوحن. واذا نسب هذا العلم قيل العلم الاوسط. ثم القسم الثاني الذي هو العمل، وهو التدبير والسياسة، ثلاثة اقسام: منها سياسة العامة كسياسة الامصار والكور. ومنها سياسة الخاصة كسياسة الرجل اهل بيته. وسياسة خاصة كسياسة الرجل على اخلاقه واعماله.»

Bu iki bölümün her birinin üç alt bölümü vardır. Birincisi üç tür ilimden oluşur: Birincisi, 'cesetler ilmi' olarak adlandırılan ilimdir. Bu, tıp, zanaatlar, ticaretler ve var olan belirli bir cesetle ilgili her türlü dünyevi faydaların ilmidir. Bu ilimden söz edildiğinde, (İlmu'l-esfel) 'aşağı ilim' denir. İkincisi, 'gayb ilmi' olarak adlandırılan ilimdir. Bu, gözlerden gizli olanı ve akıllara açıklık kazandıran bilgiyi içerir. Bu ilimden söz edildiğinde, (İlmu'l-'alâ) 'yüksek ilim' denir. Üçüncüsü, 'edep ilmi' olarak adlandırılan ilimdir. Bu, matematik, geometri, astronomi ve müzik kompozisyonu (telifi'l-luhûn) ilimleri içerir. Bu ilimden söz edildiğinde, (İlmu'l-evsat) 'orta ilim' denir.

İkinci bölüm ise amelî ilim olarak uygulama ile ilgilidir ve yönetim ve siyasetle bağlantılı olup üç alt bölümü vardır: Bunlar, genel yönetim, yani şehirlerin ve bölgelerin yönetimi (Siyâseti'l-âmmeh); özel yönetim, yani bir erkeğin ailesinin yönetimi (Siyâseti'l-menziel); ve daha özel yönetim, yani bir kişinin kendi ahlakı ve davranışlarının yönetimi (İbn Mukaffa 1978: 2-4).

İbn Bihrîz de çağdaşı İbnü'l-Mukaffa gibi *Hudûdü'l-mantık*'ında aynı yaklaşımla ilimleri amelî ve nazarî olarak ikiye ayırmıştır (İbn Bihrîz 1979: 111-113). Ebî'r-Rebî' Şehabeddin Ahmed (ö. 227/ 841) de aynı yaklaşımla ilimleri ilmü'l-a'lâ (ilahiyat), ilmü'l-evsat (riyaziyat) ve ilmü'l-esfel (tabîiyat) olarak üçe ayırmıştır (Ebî'r-Rebî' 2010: 82).

Fârâbî ve İbn Sinâ gibi İslâm filozofları genel olarak ilmi, felsefe ile aynı kavram olarak değerlendirmişlerdir. İbn Sinâ, ansiklopedik eseri *Dânişnâme-i 'Alâî*'nin İlâhiyât bölümünde ilim kavramını şu şekilde açıklamıştır:

«هر علمی را چیزی هست که اندر آن علم از حال وی آگاهی جویند، و چیزیها دو گونه است: یکی آن است که هستی وی به فعل ماست، و یکی آن است که هستی وی نه به فعل ماست. مثال نخستین، کردارهای ما و مثال دوم، زمین و آسمان و حیوان و نبات. پس علم های حکمت دو گونه بُوند: گونه ای آن بود که از حال کُنش ما آگاهی دهد و این را علم عملی خوانند؛ زیرا که فایده وی آن است که بدانیم که ما را چه باید کردن، تا کار این جهانی ما ساخته باشد و کار آن جهانی امیدوار بود. و دیگر آن بود که از حال هستی چیزیها ما را آگاهی دهد تا جان ما صورت خویش بیابد و نیکیختن آن جهانی بود چنان که به جای خویش پیدا کرده آید و این را علم نظری خوانند.»

Her ilmin, varlıkların niteliği hakkında bilgi edinmeyi sağlayan bir özelliği vardır. Varlıklar iki türe ayrılır: bir tür, varlıklarını bizim fiillerimize bağlı olarak kazanır; diğer tür ise bizim fiillerimizden bağımsız olarak var olur. İlk türe, insanın davranışları örnek olarak verilebilir; ikinci türe ise yeryüzü, gökyüzü, hayvanlar ve bitkiler örnek gösterilebilir. Bu şekilde ilimler iki türe ayrılabilir. Birincisi, insanın davranışları ve tepkileri hakkında bilgi verir ve buna 'amelî ilim' denir. Bu ilim, bize ahiret için yapmamız ya da yapmamamız gereken fiilleri bildirir. Diğer tür ise kâinattaki varlıklar hakkında bilgi verir; bu bilgi sayesinde ruhumuz, ahirette saadete ulaşabilmesi için olması gereken şekli bulmasını sağlar. Bu tür ilme de 'nazari ilim' denir (İbn Sina 1331: 1).

Filozofların bu yaklaşımı 13. ve 14. yüzyılda yazılan özgün eserlerinde de görünmektedir. Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) *Aksâmü'l-hikme*'sinde ve Kutbüddîn-i Şirâzî de *Dürretü't-tâc*'ında ilimleri nazari ve amelî olarak ikiye (Nasîrüddîn-i Tûsî 1985: 526-528; Şirâzî 1387: 155) ayırmıştır.⁹

İlimler tasnifinde musikînin konumu

Dinî veya gayr-ı dinî Müslüman âlimler, kendi görüşlerine uygun olarak ilimleri tasnif etmeye çalışmışlardır. Bazı düşünürler tarafından ilimler İslâm dini esasına göre faydalı ve faydasız olarak tasnif edildiğinde ilâhî ilimlerle beraber müzik gibi birçok akli ve tecrübî ilim, faydasız nitelendirilerek uzak durulması gerektiğine hüküm verilmiştir. İbn Hazm, *Merâtibü'l-'ulûm* adlı eserinde tüm milletler arasında bulunan ilimleri şeriat, tarih ve lügat, nücum (astroloji), aded (matematik), tıp ve felsefe olmak üzere yedi başlıkta¹⁰ toplamıştır (İbn Hazm 1987: 4/78). *et-Tevkîf 'alâ şâri 'i 'n-necât bi-ihisâri 't-tarîk* adlı çalışmasında ise ilimleri Kudema ilimleri (felsefe, mantık, aded, heyet, nücum, tıp) ve Nebüvvet ilimleri olarak ikiye gruba ayırmıştır (İbn Hazm 1987: 3/131-135). İbn Hazm, faydasız gördüğü ilimler hakkında düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

«من شغل نفسه بأدنى العلوم وترك أعلاها وهو قادر عليه، كان كزارع الذرة في الأرض التي يوجد فيها البر، وكزارع الشعراء حيث يزكو النخل والتين»

“Yüksek ilimlerle meşgul olabileceken alçak ilimlerle meşgul olan kimse, buğdayın bolca yetiştiği verimli bir toprağa mısır eken veya hurma ve incirin bereketle yetiştiği bir yerde yabancı ot yetiştirene benzer.”

İbn Hazm, bu açıklamalarından sonra akli ve felsefî ilimler arasında yer alan musikî ile ilgili görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

«فاعلموا أسعدكم الله بتوفيقه أن من رأيتموه يدعي علم الموسيقى واللحن، وعلم الطلسمات، فإنه ممخرق كذاب ومشعوذ وقاح، وكذلك من وجدتموه يتعاطى علم الكيمياء فإنه قد أضاف إلى هذه الصفات الذميمة التي ذكرنا استئصال أموال الناس، واستحلال التديس في النقود وظلم من يعامل في ذلك، والتغريب بروحه وبشرته في جنب ما يعاني من

⁹ Bazen de ilimler yazarın meramına ve amacına göre sınıflandırılmıştır. İbn Furay'ûn (4./10.yy) Cevzân hâkimi Emir Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer adına ilimler konusunda kaleme aldığı Kitâbü Cevâmî 'i'l-'ulûm adlı eserinde ilimlerin sınıflandırmasından ziyade siyasetnâme mahiyetinde olarak eserini Arap edebiyatı ve devlet idâresi ile ilgili ilimler olmak üzere iki bölüm düzenlemiştir (İbn Ferîgûn 2007: 8-9; Muhakkık 1370: 51).

¹⁰ «فالعلوم تنقسم أقساماً عندك أمة وفي كل زمان وفي كل مكان»

« هذه الرذيلة. »

Allah sizi başarıya ulaştırırsın, şunu bilin ki eğer birinin müzik ve ezgiler ilmiyle ya da tılsımlar ilmiyle uğraştığını iddia ettiğini görürseniz o kişi bir sahtekâr, yalancı ve küstah bir büyüdüdür. Aynı şekilde, kimya ilmiyle uğraşan birini bulursanız bu kişinin bu saydığımız kötü özelliklere ek olarak insanların mallarını haksız yere yemeyi, para hileleri yapmayı, bu konuda işlem yapanlara zulmetmeyi ve bu düşük işi yaparken kendi canını ve sağlığını tehlikeye atmayı da üstlendiğini bilin (İbn Hazm 1987: 4/61-62).

İbn Abdilberr en-Nemerî de İbn Hazm gibi aklî ilimler karşıtı olarak musikî ilmini bu şekilde yorumlamıştır.

«أما علم الموسيقى واللهم فمطرح ومنبوذ عند جميع أهل الأديان على شرائط العلم والإيمان»

“Ancak müzik ve eğlence ilmi, ilim ve iman şartlarına göre bütün din mensupları tarafından hor görülmüş ve reddedilmiştir” (Nemerî 1435: 790).

İbn Abdilberr gibi din âlimlerin musikînin “Bütün din mensupları tarafından hor görülmüş ve reddedilmiştir” şeklindeki görüşleri incelendiğinde tam olarak böyle olmadığı tespit edilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de musikîye dair doğrudan muhkem bir ayet bulunmamaktadır. Bu nedenle musikî ilmine karşı çıkan bazı âlimler fikhî hükümlerini İsrâ Suresi (64) ve Hacc Suresi (30) gibi müteşâbih ayetlere dayandırmışlardır. Müfessirlerin bu ayetlere getirdikleri tefsirler incelendiğinde musikî aleyhine yorumlananların sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Ayrıca İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008), Ebû İshâk es-Sa’lebî (ö. 427/1035), Ebû’l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076), İbn Atıyye (ö. 541/1147) ve el-Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirlerin musikî karşıtı yorumları incelendiğinde bunların genellikle derin bir tefsir veya tevil sürecine dayanmadan yalnızca rivayet ve nakil esasına göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çekici bir husus, söz konusu rivayetlerin ya doğrudan İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) aktarılmış olması ya da Mucâhid ve ez-Zahhâk gibi tâbiîn âlimlerinden nakledilmiş olup bu isimlerin de İbn Abbas’ın görüşlerini aktarmasıdır (İbn Ebî Zemenîn 2002: 3/30; Sa’lebî 2002: 6/113; Vâhidî 1415: 540; İbn Atıyye 1422: 3/169; Kurtubî 1964: 10/288). Bu görüşe sahip din âlimlerini Ebû Bekr er-Râzî “Dinlerini imamlarından taklit yoluyla almışlar, kökleri üzerinde düşünme ve araştırma yapmayı reddetmişlerdir.” diyerek eleştirmiştir (Râzî 2003: 245).

Genel olarak ilimleri faydalı ve faydasız şeklinde tasnif eden din âlimleri, din dışı ilimleri caiz görmemişlerdir. Hatta bazıları -İbn Receb gibi- musikî ilmi de dâhil olmak üzere İslâm dini dışında yer alan ilimlerin ilhâda yol açabileceğini belirtmiş ve bu ilimlerle meşgul olanları tekfir etmiştir (Hanbelî 2003: 25).

İlimlere yönelik bazı din âlimlerinin bu bakış açıları, her ne kadar İslâm medeniyetinin ilerlemesini engellemişse de bu anlayışa karşı çıkan bazı âlimler aksine medeniyetin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Daha önce belirtildiği üzere Hârizmî gibi âlimler ilimleri faydalı ve faydasız olarak sınıflandırmak yerine, dinî ve din dışı olarak ayırarak İslâm tarihinde din dışındaki ilimlerin korunmasına gayret etmişlerdir. Hârizmî, musikîyi Ulûmu’l-Acem (gayr-i İslâmî ilimler) kategorisine dâhil etmiş ve tarım, mantık, tıp, hesap, hendese ve astroloji gibi ilimlerden sonra yedinci ilim olarak sıralamıştır (Hârizmî 1989: 259-266). Hârizmî ile çağdaş olan ve benzer şekilde düşünen Ebû’l-Hasen el-Âmirî de ilimleri şer’î ve felsefî başlıklar altında sınıflandırmış; el-Kindî gibi musikî ilmini “et-Telîf” terimiyle anmış ve felsefî ilimler arasında değerlendirmiştir (Âmirî 1988: 84, 86).

İslâm dini dışındaki ilahî ve aklî ilimleri korumaya çalışan Câbir gibi düşünürler, dinî ilimler arasında şer’î ilimlerle birlikte aklî ilimlere de yer vermişlerdir. Câbir, bu sınıflandırmasında musikî ilminin hangi başlık altında yer aldığını açıkça belirtmeden onu “nefis ve muazzam bir ilim, yani musikî ilmi” (العلم النفيس) ifadesiyle anmıştır (Mezîdî 1971: 295).

Bilim âlimleri ve filozoflar tarafından ilimlerin nazarî ve amelî olmak üzere iki ana kategoriye ayrıldığı daha önce açıklanmıştır. Nazarî ilimler kendi içinde ilahî, matematik ve dünyevî olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Musikînin temelini oluşturan oranlar ve sayılar, matematik alanına ait olduğu için ilimlerin sınıflandırılmasında genellikle musikî, matematik ilimlerinden sayılmıştır.¹¹ Bunun yanı sıra, musikînin insan

¹¹ Abdülkâdir-i Merâgî, *Câmiu’l-elhân*’ında musiki ilminin ilkelerinden şu şekilde bahsetmiştir

«مبادئ این علم، بعضی از علم عدد است. چنانکه نسبت حاشیئین بعد ذی الاربع با یکدیگر، یا بعد ذی الخمس او غیر ذلک، كما سيوضح في موضعه. و بعضی از علم هندسه لان موضوع الهندسة المقدار، چنانکه گویم اختلاف نغمات در حدت و ثقل به حسب طول و قصر اوتار آن.»
“Bu ilmin bazı ilkeleri adet ilmi içerisinde. Meselâ; zi’l-erbaa’, zi’l-hams veya diğer boyutların iki taraflarının (hâşiyeleri) birbiriyle olan nisbetleri. Bazı ilkeleri de geometri ilminden alınmıştır. Çünkü geometri ilminin konusu, ölçüdür. Meselâ nağmelerin tiz ve pest farklılıkları tellerin uzunluk ve kısalığına göredir.” (Merâgî 1366: 9-10).

üzerinde bıraktığı etkiler göz önünde bulundurularak felsefe kategorisinde de değerlendirilmiştir.

İbn Mukaffa ve İbn Bihriz, musikî ilminden “telifü'l-luhûn” ve “ilmi'l-luhûn” şeklinde bahsetmişlerdir ve bunlara hendese (geometri), mesâhat (ölçü), hesap ve tencîm (astronomi) ilimler ile beraber matematik ilimleri arasında¹² yer verilmiştir (İbn Mukaffa 1978: 2-3; İbn Bihriz 1979: 111-113). Fârâbî de *İhsâ'ü'l-'ulûm*'unda matematik ilminden “ta'limî” teriminden anarak musikî ilmine matematik ilimleri arasında yer verilmiştir (Fârâbî 1948: 43; Fârâbî 1987: 222-223).

Bazı âlimler tarafından matematik ilmi felsefe ilimleri arasında sınıflandırılmıştır. Dönemin şartlarından dolayı isimlerini gizli tutan¹³ İhvânü's-safâ, kaleme aldıkları *er-Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* adlı eserlerinde musikî ilmini matematik ilimler içerisinde sınıflandırmışlardır. Ne var ki matematik ilmi de mantık, tabiiyat ve ilahiyat ilimler ile birlikte felsefe ilmi başlığı altında sınıflandırılmıştır (İhvânü's-Safâ 1405: 188). İbnü'l-Hindî de 529 (1135) yılında kaleme aldığı *Cümelü'l-felsefe* adlı eserinde musikî ilmini hendese (geometri), nücüm (astronomi), mantık, tabiiyat ve ilahiyat ilimleri ile beraber doğrudan felsefe ilimleri arasında yer vermiştir (Hüseyin 1400: 16-18) İbn Haldûn da İbnü'l-Hindî gibi felsefe ilminin yedi ilimden oluştuğunu zikretmiştir (İbn Haldun 1981: 1/630).

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), *el-Fihrist* adlı eserinde ilimleri on makale kapsamında tanıtmış ve tasnif girişiminde bulunmamıştır. Eserin yedinci makalesi felsefe, kadim ilimler ve bu alanlarda yazılmış olan kitaplar hakkındadır. Bu bölümde felsefe ve matematik uleması ile birlikte musikîşinaslara da yer verilmiştir (İbnü'n-Nedîm 1978: 2/131-317).

Filozof tabakasından olan İbn Sinâ, *eş-Şifâ*'sında, Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) *Aksâmü'l-hikme*'sinde ve Kutbüddîn-i Şîrâzî de *Dürretü't-tâc*'ında Fârâbî gibi musikî ilmini matematik ilimler arasında değerlendirmişlerdir (İbn Sina 1405: 5-7; İbn Sina 1956: 152; Nasîrüddîn-i Tûsî 1985: 526-528; Şîrâzî 1387: 155).

Sonuç

Medeniyetlerin ortaya çıkış ve gelişim sürecinde ilim, sürecin temel unsurlardan biridir. İnsan, doğuştan sahip olduğu yetkinlik potansiyelini (fitrat) yalnızca kendi çabasıyla geliştiremez; bu sürecin başarılı olması için bireylerin düşünce ve gayretlerini toplumsal yapıya ve ortak akla katmaları gerekir. Müslümanların da İslâm çatısı altında bir araya gelerek ait oldukları toplumu geliştirip bilimsel çalışmalar yapmaları ve insanlığa İslâm medeniyetini kazandırmaları dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Müslümanlar böylelikle bilim ve kültürde bir “altın çağ” inşa etmişlerdir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanların ilmî faaliyetleri büyük ölçüde Kur'ân-ı Kerim ve hadis ekseninde şekillenmiştir. Ancak İslâm'ın geniş coğrafyalara hızla yayılması ve farklı kültürlerle etkileşime geçmesi, kabile ve aşiret temelli yönetim biçimlerinin yerine devletleşme sürecini getirmiştir. Bu dönüşüm, farklı coğrafi ve kültürel özelliklere sahip bölgelerin yönetiminde yeni ilimlerin gelişmesini ve mevcut bilgilerin sistemli biçimde ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Böylece İslâm dünyasında bilgi sistemli bir şekilde tasnif edilmiş, yeni bilgi alanları tanımlanmış ve hangi ilimlerin öncelikli olduğu konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Müslüman âlimler genellikle ilimleri şu üç başlık altında sınıflandırmışlardır: 1. Faydalı ve faydasız ilimler, 2. Dinî ve gayr-i dinî ilimler, 3. Amelî ve nazarî ilimler.

Bazı din âlimleri, Kur'ân ve hadislere dayanarak ilimleri “faydalı” ve “faydasız” olarak ayırmış, bu çerçevede ilâhî ilimlerle birlikte müzik gibi birçok aklî ve tecrübî ilmi “faydasız” sayarak bunlardan uzak durmayı tavsiye etmişlerdir. Bu yaklaşımı benimseyen İmam Şâfi'î, İbn Hazm, İbn Tümert, İbn Abdilberr, İbnü's-Salâh ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimler, Müslüman toplumun mutluluğu için gerekli gördükleri ilimleri Kur'ânî ve şer'î alanlarla sınırlamışlardır. Aklî, tecrübî ve hatta ilâhî sayılan birçok ilmi ise gereksiz görmüş ya da bu ilimlerin kabulünü şer'î ilimlere hizmet etmeleri şartına bağlamışlardır. Bu dönemde felsefe, kelâm, mantık, matematik, astronomi ve kimya gibi pek çok disiplin “gereksiz” ilan edilmiş, bu alanlarla uğraşan kişiler hakkında olumsuz fetvalar verilmiştir. Musikî ilmi ve sanatı da bu gruba dâhil edilmiştir.

¹² «ومنه علم الأدب؛ وهو أربعة أقسام: المساحة، والحساب، والتنجيم، وعلم اللحن»

¹³ Açıklandığı üzere bazı din âlimleri, ilahî ve aklî ilimlere karşı çıkarak bu ilimlerle meşgul olanları mühlit ilan etmişlerdir. Bu durum, söz konusu kişilerin kitaplarının yakılmasına, zindana atılmalarına ve bazen de öldürülmelerine neden olmuştur. Diğer ilimlerle meşgul olmak için bedel ödemek durumunda kalan bilginlere örnek olarak şu isimlerden bahsedilebilir: Câ'd b. Derhem (ö. 124/742), İbn Mukaffâ', Ebû Bekr er-Râzî, Ebû Hayyan et-Tevhîdî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd (ö. 520/1126). İhvân-ı Safâ da aynı gerekçelerden dolayı kimliklerini gizlemek durumunda kalmış olabilir (Merâkeşî 1368: 306; Kaya1994).

Kur'ân'da doğrudan bir yasaklama bulunmamasına rağmen bazı rivayetler temel alınarak olumsuz hükümler verilmiştir.

Müslüman bilim insanları ve filozoflar ise ilimleri mahiyetlerine göre tasnif etmişlerdir. İbnü'l-Mukaffa, İbn Bihriz, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler, ilimleri amelî ve nazarî olmak üzere iki ana kategoriye ayırmış; nazarî ilimleri ilâhiyat, matematik ve tabiiyat şeklinde alt başlıklara bölmüşlerdir. Musikînin temeli oranlar ve sayılar üzerine kurulu olduğu için genellikle matematik ilimleri arasında yer almıştır. Bununla birlikte, İhvânu's-Safâ gibi âlimler matematik ilmini felsefe ilimleri arasında değerlendirirken, İbnü'l-Hindî gibi düşünürler musiki ilmini doğrudan felsefenin bir dalı olarak kabul etmişlerdir.

Sonuç olarak ilimlerin tasnif edilmesi, değerlendirilmesi ve tarih sahnesindeki gelişimi; İslâm medeniyetinde bilginin niteliğini daha iyi kavramaya ve bu çerçevede mûsikînin yerini anlamaya dair yardımcı olmaktadır. Salt birtakım sıralamalar yapma çabasından ibaret olmayan bu çalışmaların, İslam medeniyetinin gelişimini tahlil ve tespit için önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda mûsikînin İslam medeniyetindeki varlığı, var olma mücadelesi, dahil edildiği alanlar ve ilimler tasnifindeki konumu bir arada değerlendirildiğinde birçok başka ilim dalıyla ilişik olduğunu göstermektedir. Yine bu tasnifler; gösterdiği gelişimler, geçirdiği değişimler ve yaşadığı dönüşümler göz önüne alındığında, yaşlı insanlığın yaşıyla neredeyse bir olan mûsikînin diğer medeniyetler gibi İslam medeniyetinde de her daim var olduğunu ve tartışıldığını gösteren bir perspektif sunmaktadır.

Kaynaklar

- Âmirî, Ebî'l-Hasan. el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm. ed. Ahmed Abdülhamid Gurâb. Riyad: Dâru'l-Assala, 1988.
- Askalânî, İbn Hacer. Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380.
- Bedevî, Abdurrahman. et-Türâssü'l-Yünânî fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye: Dirâsât li-kibâri'l-müsteşrikin. Kahire: Mektebetü en-Nehzati'l-Mısriyye, 1940.
- , Min Tarihi'l-İlhâd fi'l-İslâm. Kahire: Sina li'n-Neşr, 1993.
- Câbir b. Hayyân. Resâ'il. ed. Ahmed Ferid Mezidi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Cevziyye, İbn Kayyim. el-Fevâid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1393.
- , İ'lâmü'l-muvakkiîn 'an Rabbi'l-'âlemîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.
- Dubûr, Abdülaziz. "Mu'arizetü Ehli's-Sünne li'l-ulûmi'l-'akliyye". el-Mecelle Külliye ed-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve-'Arabiyye el-İskenderiyy 29/4 (2013), 235-287.
- Ebî'r-Rebî', Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed. Sülûki'l-Mâlik fi Tedbiri'l-Memâlik. ed. Abdulaziz b. Fehd. Riyad: Dâru'l-'Aziriyye, 2010.
- Fahri, Macid. Tarih el-felsefetü'l-İslâmiyye. Beyrut: Dârü'n-neşr, 1974.
- Fârâbî. Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâzile. ed. Ali Bû Mulhim. Beyrut: Dârü'l-Hilâl, 1995.
- , et-Tenbih alâ Sebîli's-Sa'âde. ed. Sunhan Khalifat. Amman: el-Câmiati'l-Ürduniyye, 1987.
- , İdeal Devlet. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İş Bankası, 4. Basım, 2017.
- , İhsâu'l-ulûm. ed. Osman Emin. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- , Kitabu'l-Huruf. ed. Mohsen Mahdi. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1970.
- Fedouache, Nadira. "Taşnîf al-'ulûm 'inda fuqahâ' al-Andalus İbn 'Abd al-Bar wa İbn Hâzım namûdhajayn". Philomus: Philosophy and Sciences in Muslim Contexts 1-2 (2022), 197-238.
- Gutas, Dimitri. Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu). çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Hanbelî, İbn Receb. ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile. ed. Abdurrahman b. Süleyman Useymin. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2018.
- Hanbelî, İbn Receb. "Fazlu İlmi's-Selef 'alâ İlmi'l-halef". ed. el-Halvânî Tal'at. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2003.
- Hârizmî, Muhammed b. Musa. Mefâtihu'l-Ulûm. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1989.
- Hâşimi-i Refsencânî, Ekber. Ferheng-i Kur'ân. Kum: Bostan-ı Kitap, 1395.
- Hüseyin, Seyid Muhammed Taki. Makale-i Çahârum ez Cümelü'l-felsefe-i İbni'l-Hindî der Musiki. Tahran: Miras-ı Mektub, 1400.
- İbn Atıyye. el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz. ed. Abdüsselam Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Bihriz, Habib. Hudûdü'l-mantık. ed. Dânişpejûh, Muhammed Taki. Tahran: Encümen-i Felsefe-i İnan, 1979.
- İbn Ebî Zemenîn. Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîz. ed. Ebû Abdullah Hüseyin - Muhammed b. Mustafa. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2002.
- İbn Ferigün. Cevâmi'i'l-'ulûm. ed. Kays Kazım Cenâbî. Kahire: el-Mektebeti's-sekâfeti'd-dîniyye, 2007.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Tarih. ed. Halil Şahade. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- İbn Hazm. Resâil. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Müesseseti'l-Arabîyye, 1987.
- İbn Mukaffa. Kitâbü'l-Mantık. ed. Muhammed Taki Dânişpejûh. Tahran: Encümen-i Şahenşahi-i Felsefe-i İnan, 1978.
- İbn Sina. Cevâmi'u 'ilmi'l-mûsikâ min Kitâbi's-Şifâ. ed. Zekeriya Yusuf. Kahire: Matbaatü'l-Emriyye, 1956.
- , en-Necât mine'l-Gark fi Bahri'd-Dalâlât. çev. Muhammed Taki Dânişpejûh. Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1364.
- , İlâhiyât: Dânişnâme-i 'Alâî. çev. Muhammed Muin. Tahran: İntişarat-ı Encümen-i Âsâr-ı Milli, 1331.
- , Mantikü'l-Meşrikayn ve Kasîdetü'l-Müzdevece fi'l-Mantık. Kum: Mektebetü'l-Âyetullahi'l-Uzmâ e'n-Necefi el-Meraşî, 1405.
- , Tis'e Resâil fi'l-Hikme ve't-Tabiiyyât. Kahire: Dârü'l-'Arab li'l-Bostânî, 1928.
- İbn Tümert. Kenzü'l-Ulûm ve'd-Dürrü'l-Manzûm fi Hakâiki ilmi's-şerîa ve Dakâiki ilmi't-Tabîa. ed. Bahiri. Kahire: Dârü'l-Âfâkı'l-Arabîyye, 1999.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist fi ahbâri'l-'ulemâ'i'l-musannifin mine'l-kudemâ' ve'l-muhdesîn ve esmâ'i kütübihim*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1978.
- İhvânü's-Safâ. Resâilü İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ. ed. Burtus el-Bustani. Kum: Mektebü'l-a'lâmi'l-İslâmî, 1405.
- Kâşânî, Abdürrezak. Mecmua-i Resâil ve Musannefât. ed. Mecid Hadizade. Tahran: Miras-ı Mektub, 1380.
- Kaya, Mahmut. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî". C. 10. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kindî, Yusuf. Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye. ed. Muhammed Abdülhadi Ebu Reyde. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1953.
- Kurtubî, Şemseddin. el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân. ed. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfeş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Merâğî, Abdülkadir. Câmiü'l-elhân. ed. Taki Bineş. Tahran: Müessesesi Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1366.

- Merâkeşî, Abdülvahid. el-Mu'ceb. ed. Muhammed Said el-Uryan-Muhammed el-Arabi. Kahire: Matbaati'l-İstikame, 1368.
- Mezîdî, Ahmed Ferid el-. Resâilî Câbir b. Hayyân. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Mir Ali, Muhammed Ali. "Taksîmbendî-i Ulûm der-Endîşe-i Gazzâlî". *Ma'rifet* 19/157 (1389), 139-152.
- Muhakkık, Mehdi. "Taksîmbendî-i Ulûm ez Nazar-ı Dânişmendân-ı İslâmî". *Rehyaft* 1 (1370), 46-65.
- Mukatil b. Süleyman. Tefsir. ed. Abdullah Mahmud Şehate. Beyrut: Dâru İhyai Turas'il-Arabi, 2002.
- Nasîrüddîn-i Tûsî. *Telhîsü'l-Muhassal el-Ma'rûf bi-Nakdi'l-Muhassal*. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1985.
- Nemerî, İbn Abdülberr. *Câmu Beyânî'l-ilm ve Fazlihi*. ed. Ebi'l-Eşbâl el-Zehîrî. Dammam: Dâr İbni'l-Cevzî, 1435.
- Râzî, Ebû Hâtîm. A'lâmü'n-nübüvve. Beyrut: Dar al-Saqî, 2003.
- Râzî, Fahreddin. Câmî'u'l-'ulûm. ed. Seyyid Ali Âl-i Davud. Tahran: İntişarat-ı Sühan, 1382.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. el-Keşfu ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân. ed. Ebî Muhammed İbn Âşûr. Beyrut: Dâru İhyai Turas'il-Arabi, 2002.
- Semerikandî, Ebülleys. Bahrü'l-Ulûm. ed. Ali Muhammed Muavvaz vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Sülemî, Abdürrahman. "Derecâtü'l-mu'âmelât". *Mecmua-i Âsâr*. ed. Ahmed Tâhirî-i Irâkî. 1/465-495. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1369.
- Süyûtî, Celaleddin. Tarihu'l-hulefâ. ed. Muhammed Gassan Hüseyini. Kahire: Dârü'n-Nehza, 1967.
- Şâfi'î, Muhammed b. İdris. Divan. ed. Ömer Faruk e't-Tıbâ'. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 2011.
- Şehrezûrî, İbn Salâh. Fetâvâ ve Mesâ'il. ed. Emin Kal'acı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Şîrâzî, Kutbuddin Mahmud. Risâle-i Mûsikî der-Dürretü't-tâc li-Gurretit-Debbâc. ed. Nasrullah Nâsîhpur. 2 Cilt. Tahran: Ferhengistan-ı Hüner, 1387.
- Turgay, Nurettin. "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini". *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (2013), 33-48.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed. el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz. ed. Safvân Adnân Dâvûdî. 2 Cilt. Dımaşk ve Beyrut: Dârü's-Şâmiyye ve Dârü'l-Kalem, 1415.
- Zehabî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsir ve'l-Mufessirûn. Beyrut: Dâru İhyai Turas'il-Arabi, 1396.
- Zehabî, Şemseddin. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. ed. Ali Ebu Yezid. thk. Şuayib Arnavut. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1993.
- Zirikli, Hayreddin. el-A'lâm. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Malayin, 2002.

Web sayfası: <https://www.kuranmeali.com> (E.T. Kasım 2024)

THE CLASSIFICATION OF SCIENCES IN ISLAMIC LITERATURE UNTIL THE 12TH CENTURY AND THE POSITION OF MUSIC IN THIS CLASSIFICATION

Seyid Muhammed Taki HÜSEYNİ, Milad SALMANI

ABSTRACT

The spread and geographical expansion of Islam enabled Muslim communities to become acquainted with different cultures and sciences. This situation not only made it inevitable for the rapidly growing and developing Islamic society to leave tribal rule and enter the process of statehood but also brought along the necessity of learning and developing new sciences for the administration and well-being of the society. In line with this need, Muslim scholars began to classify sciences and put forward their views on them in line with the needs of society. The classification of sciences varied according to the different approaches and thoughts of scholars. Muslim scholars and philosophers classified the sciences according to their nature, and not content with this, they made great contributions to Islamic civilization by writing comprehensive works in many fields. On the other hand, some religious scholars evaluated the sciences according to the principles of Islam and refused to deal with them, claiming that some of them were useless. In this context, the science of music was handled with different approaches. Although Muslim philosophers considered music among the sciences of mathematics and philosophy and accepted it as one of the sciences that society needed, some religious scholars opposed music and criticized those who engaged in this science. In this article, the views of Islamic scholars until the 12th century on the sciences are analyzed and the place of music in the classification of sciences is discussed.

Keywords: Islamic Civilization, Classification of Sciences, Music